

DAG O. HESSEN – THOMAS HYLLAND ERIKSEN

**A VERSENGÉS
PARADOXONJAI**

DAG O. HESSEN - THOMAS HYLLAND ERIKSEN

A VERSENGÉS PARADOXONJAI

EVOLÚCIÓS FOLYAMATOK
A MINDENNAPOKBAN

TYPOTEX

The translation has been published
with the financial support of NORLA.

Dag O. Hessen – Thomas Hylland Eriksen:
På stedet løp – konkurransens paradokser
© 2012, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) AS
Published in agreement with Oslo Literary Agency
Hungarian translation © Patat Bence, 2018
Hungarian edition © Typotex, Budapest, 2018
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 991 9

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Főszerkesztő: Horváth Balázs
A könyvet gondozta: Jutai Péter
Borítóterv: Faniszló Ádám
Nyomás: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>Élet a futópádon</i>	12
<i>A nemek piaca</i>	46
<i>A piac spiráljai</i>	74
<i>A tárgyak evolúciója</i>	89
<i>Harc a figyelemért</i>	109
<i>Gyorsabban, magasabbra, erősebben!</i>	140
<i>Mire jó?</i>	158
<i>Együttműködés = magasabb szintű verseny?</i>	183
<i>A fenntartható futópálya</i>	223
<i>Jegyzetek</i>	250

ELŐSZÓ

Kint futsz a szabad levegőn. Érzed, hogy jó formában vagy. Az utolsó emelkedőn behúazol, és biztosra veszed, hogy egyéni rekordot állítasz fel. Ez az érzés ahhoz hasonlít, amikor a legjobb érdemjegyet kapjuk, vagy egy meglepően jól teljesítő részvényre teszünk. De nem tart sokáig, ugyanis alig érsz a kaptató feléig, egy idősebb, kissé túlsúlyos futó érkezik a hátad mögül, és könnyédén elkocog melletted. Még csak nem is izzad. Noha még soha nem futottál gyorsabban, lemaradtál.

Vajon ki vagy mi irányítja a fejlődést – ha egyáltalán irányítja valami? Lehet, hogy a fejlődést egy olyasféle elv vezérli, amely annyira alapvető része az életnek – a természetnek és a kultúrának egyaránt –, hogy nem is foglalkozunk vele? Egy olyan jelenségről van szó, ami a világ történéseinek hatalmas részét érinti. Megtaláljuk a hétköznapi helyzetekben, a bennünket körülvevő termékek sokaságában, a pénzügyi világban és a sportban is. Nehéz olyan területet találni az életben, amely közvetlenül vagy közvetetten nem függ össze vele. Néha nagyon is látható és kívánatos jelenség, gyakran azonban nem ismerjük fel, és nemritkán az áldozatává

leszünk anélkül, hogy ez tudatosodna bennünk. A társadalom szempontjából is egy természeti törvényre emlékeztethet. A kérdés az, hogy jó vagy rossz – esetleg egyik sem –, vajon elkerülhetetlen-e, és egyáltalán lehet-e szabályozni oly módon, hogy az emberiség és a környezet javát szolgálja.

A versenyről van szó, pontosabban arról a versenyről, amelyet úgy nevezhetnénk, hogy versenyfutás a futópádon, és amely az evolúcióbiológiában *vörös királynő* néven ismert: a kifejezés az *Alice Csodaországban* című könyvből ered, amelyben a főszereplő a vörös királynővel találkozik, és tapasztalja, hogy akármilyen gyorsan fut is, egy helyben marad. Ám ez nem ugyanaz, mint ha azt mondanánk, hogy minden változatlan. Éppen ellenkezőleg: a versenyfutás folyamatos változással jár, akár a természet, a sport, a gazdasági élet vagy a kultúra fejlődéséről beszélünk – viszonylagosan szemlélve, a vetélytársakhoz képest azonban ez a verseny egy futópádon zajló versenyfutásnak tűnik, amikor a cél az, hogy a pozíciókat a többiekhez képest megtartsuk vagy inkább javítsuk. Ha a többiek jobban csinálják, akkor nekem még jobbnak kell lennem.

A versengés egyetemes mivolta miatt nehezebb példákat találni arra, hogy mit nem érint, mint fordítva. Menet közben bőven szánunk majd időt a különböző területekről vett példákra, amelyek jobban megvilágítják a jelenséget és annak következményeit. A hangsúlyt a versenyszempontra helyezzük, amit a futópádon zajló versenyfutásnak is nevezhetünk, de az imént leírtakkal összhangban – miszerint gyakorlatilag minden a verseny valamilyen formájáról szól – e könyvvel azt kívánjuk bemutatni, hogy az életet tulajdonképpen nem érthetjük meg, ha ezt az elvet nem megfelelően fogjuk fel.

Hogy ez a verseny jó vagy rossz, nem csak az ideológiai szemüvegünkön múlik. A versengés ösztöne ugyanolyan mélyen gyökerezik, mint a fajfenntartásé – és korábban megmutatkozik. E téren egyesek jobb adottságokkal rendelkeznek, és úgy tűnik, némelyek számára gyakorlatilag minden a versenyről szól. Ahogy sok más esetben, az sem jó, ha túl sok van belőle, de az sem, ha túl kevés. A legtöbbünknek feltehetőleg ezért ambivalens a viszonya a versenyhez és a furakodáshoz. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a futópádon zajló versengés következményei embereszmenytől és társadalomfelfogástól függetlenül pozitívak: egy versenymentes világban – ha ilyen egyáltalán elképzelhető – nem sok minden történne. A versenynek ugyanakkor egyértelműen költségei is vannak, és ezeket nem csak a veszteseknek kell állniuk. „A győzelem a veszteseknek való” – állítja Michael Flocker *A hedonizmus kézikönyvében*.¹ Nem sokat ér, ha az életet arra használjuk, hogy állandóan (és rendszerint hiába) küzdjünk a legjobbnak járó tróféáért. Aki élvezi az életet, annak talán többet tartogat, mint másoknak, akik sosem képesek megszabadulni az örök, stresszes és örömtelen versenyfutástól, amit azért folytatnak, hogy az élet lehető legtöbb területén ők legyenek a legjobbak (noha kétségtelen, hogy a siker pozitív löketet ad az embernek, és ébren tartja, ha igyekszik sikereket elérni).

Egyesek nagyon későn látják be, hogy az élet túl sok küzdelemből és túl kevés „élésből” állt. De maga a versengés *valóban* lényeges eleme az életnek, és nem véletlen, hogy teljességgel áthatja a létezésünket. Ugyanakkor nem lehet kizárni, hogy a versenyt kerülő hedonista több negatív hatást válthat ki, mint az önsanyargató sportoló, ha az élet élvezete a tágan értelmezett fogyasztás jellegét ölti. Lehet ugyanis, hogy a hedonista esetében a versengés helyébe a státusz lépett, amelyhez fogyasztás kapcsolódik. De még

ha ez nincs is így, a fogyasztás egy hosszú terméklánc utolsó eleme, amelyben a gyártók a bevételért és a piaci részesedésért folyó versenyfutást arra hegyezik ki, hogy folyamatosan újabbnál újabb termékekkel áraszák el a piacot. Ez talán nem is lenne nagy gond, ha nem jelentkeznének környezeti költségek a fogyasztási spirál révén, ami a versenyfutás egyenes következménye. A hedonista is versenyez tehát: abban, hogy ki a leginkább hedonista. Ennek is megvan a maga ára, szó szerint és átvitt értelemben egyaránt.

És az együttműködés? Nem épp az együttműködés képessége és igénye a bizonyíték arra, hogy nem minden a versenyről szól? Vagy esetleg az együttműködés is – a test sejtjeitől egészen a szakszervezetekig és a szövetkezetekig – a verseny egy példája, csak magasabb szinten? Amikor a versengés nem egyének, hanem csoportok között zajlik?

A versenyről – elsősorban a gazdaság és a sport területén – komoly szakirodalom áll rendelkezésre, mi azonban más szempontból vizsgáljuk. Akár mamutfenyőkről, akár focistákról van szó, a lényeg számunkra nem az eredmény, hanem a versengő felek közötti viszony és az a vitathatatlan tény, hogy háromnál több hely soha nincs a dobogón.

Fontos erkölcsi és politikai kérdés, hogy milyen módon terelhető a versengés olyan irányba, amely megőrzi pozitív és kreatív elemeit, ugyanakkor semlegesíti a negatív hatásait, többek között a környezetet illetően. Elvégre aligha titok: a verseny azt eredményezheti, hogy az ember feléli utolsó tartalékait, és a természet sem jut levegőhöz.

De a versennyel is úgy áll a dolog, mint a szemét felhalmozódásával: ha el akarjuk kerülni, akkor nyugton kell maradnunk. Kérdés, hogy a többi megoldás nem vonzóbb-e.

Sokaknak tartozunk köszönettel azért, hogy közvetett módon hozzájárultak e könyv megszületéséhez, de elsősorban Jan Terje Faarlundnek és Bent Sofus Tranøynek mondunk köszönetet szemléletes megjegyzéseikért és észrevételeikért, valamint Harald Engelstad szerkesztőnek az ezúttal is kiváló együttműködésért.

ÉLET A FUTÓPADON

Hősnőnk, Alice, az *Alice Csodaországban* kevésbé ismert folytatásában, az *Alice Tükörországban* című kötetben ember nagyságú sakkbábu formájában találkozik a vörös királynővel.² (Az első könyvben a királynő egy zsarnok játékkártya volt.) Alice elámul azon, hogy a királynő villámgyorsan tud mozogni a gigantikus sakk-tábla egyik pontjáról a másikra, ám csak úgy viselkedhet, ahogy a sakk királynőjének szabad a játék szabályainak megfelelően.

Alice észreveszi, hogy akármilyen gyorsan fut, ugyanazon a helyen marad. Döbbenetét megfogalmazza a királynőnek is: „A mi országunkban... ha az ember ilyen sokáig ilyen gyorsan szalad, mint mi az előbb, akkor rendszerint egy másik helyre jut.” A királynő nem lepődik meg: „Minálunk, ha teljes erődből rohansz, az épp csak arra elég, hogy egy helyben maradj. Ha máshová akarsz jutni, legalább kétszer olyan gyorsan kell futnod!”

Sakkozás közben néha ugyanez az érzésünk. Mivel a sakkjátékos nem alakíthatja stratégiáját az ellenfele stratégiájától függetlenül, a figurák, akármennyit is mozognak a táblán, sehová sem jutnak el, ha az ellenfél ugyanolyan okos és ügyes, mint mi, és bábuit

a megfelelő stratégia szerint helyezgeti. Az egyforma erős játékosok közötti sakkjátszmák ezért hosszú órákig tarthatnak, és fennáll a kockázata, hogy úgy végződnek, mint egy ökölpárbaj két hasonló erejű bunyós között, amelynek a végén mindketten ott hevernek a porban, véres arccal és kivert fogakkal, és voltaképpen egyikük sem jutott előbbre saját tervében, nevezetesen, hogy összeverje a másikat anélkül, hogy maga megsérülne.

A szélesebb mozgás, ugyanakkor egy helyben maradás képessége a mese, az ökölharc és a sakk világán kívül is ismert. Ez az egyik központi elve az evolúcióbiológiának, amelyben rendszeresen megjelenik a „fegyverkezési verseny” mind különböző fajok, mind ugyanazon faj egyedei között. A gyorsabb nyulak elszaladnak a rókák elől, a lassabbak azonban rókaeledelek lesznek. E brutális és hatékony szelektációs folyamat révén a nyulak fokozatosan gyorsabbá válnak, következképpen a rókáknak is gyorsabbá (és ravaszabbá) kell válniuk. És miért nem elégedtek meg a fák azzal, hogy két-három méter magasra nőjenek? Mi az értelme, hogy egy hosszú törzsre pazarolják erőforrásaikat? A válasz igen egyszerű, és saját életünkkel is párhuzamba állítható: ha mindenki más ugyanazt csinálja, nekem is meg kell tennem, hogy le ne maradjak.

A fák növekedése ugyanazon mechanizmus megnyilvánulása, mint ami egy sportrendezvényen az összes szurkolót felállásra készíteti, ha az első sorban ülők felpattannak. Ugyanakkor ritkán tesszük fel a kérdést: miért tűnik úgy, hogy a nézőtérén mindig a legelől ülők állnak fel elsőként? Ennek oka egyszerű: ők látszanak a legjobban. A hátul ülők közül is ugyanolyan sokan felállnak a többségnél korábban, de azt senki sem veszi észre.

Ebben az elvben az az igazán lenyűgöző, hogy pontosan bemutatja nemcsak az evolúció, hanem a társadalom dinamikájának lényegét is. Innen ered az az igény, hogy postaládáinkat megtöltsék

az egyre újabb és versenyképes árú érdekességekről szóló információkkal. A termék és a piac egész ciklusa is ugyanezen elv körül forog, és miközben a gyártók egymás mellett futópaddjaikon, feltételezzük, hogy a piac számára (azaz a számunkra) előnyösek a folyamatosan áradó ajánlatok, amelyek gyakran olyan szükségleteket kívánnak fedezni, melyek létezéséről sejtelmünk sem volt. Ki hitte volna például két nemzedékkal ezelőtt, hogy kialakul az elektromos golflabda-melegítők, mechanikus salátacentrifugák és házi fogfehéritő termékek virágzó piaca? Ha a szomszédom ilyet vesz magának, nekem is olyan kell, sőt ha lehet, újabb modell, hogy ugyanazon a szinten maradjunk.

Egyéni szinten észszerűnek (bár némileg meggondolatlanak) tűnhet, hogy a szomszédunkkal akarunk lépést tartani, ám rendszerszinten nevetséges látványt nyújthat. Ezeket a spirálokat gyakran másoknál vesszük észre a legkönnyebben. Amikor Bronisław Malinowski 1916-ban terepmunkáján hozzálatott a trobriandiai gazdaságának feltérképezéséhez, elképedt azon, hogy a betakarítási időszakban sok kunyhó előtt hatalmas jamszkupacok emelkedtek. A zöldségek többsége ott is maradt és megrothadt a nedves, trópusi éghajlaton. Ennek magyarázata – amint az sejtethető – az, hogy nagyobb tekintélyt és magasabb státuszt biztosított, ha valaki több jamszot termesztett, mint a szomszédai. Az, hogy annyi volt belőle, amennyit nem tudtak megenni, annak a jele volt, hogy az illető befolyásos ember nagy kertekkel, és sok szorgos rokon munkareje fölött rendelkezik.

Hasonlóképpen a sportban is egyre újabb edzési módszereket, hatékonyságnövelő öltözékeket és felszereléseket, tudományos táplálkozási módokat, a csapatsportokban pedig tudományos taktikai értékeléseket fejlesztenek ki. Új rekordokat állítanak fel, de továbbra sincs háromnál több hely a dobogón, és a nézők meg

a résztvevők számára mindennek a hozadéka vélhetőleg viszonylag állandó. A pénzügyi világban csak egyvalaki lehet a leggazdagabb, és minden nyertesre jut egy relatív vesztes, még konjunktúra idején is, amikor a legtöbben nyereséget érnek el. A versenytársak portfóliója ugyanolyan fontos, mint a sajátunk. Minél rosszabbul megy a többieknek, annál kevésbé engedhetjük meg magunknak, hogy kevésbé sikeresek legyünk. A 2010-es fociszezonban többször elhangzott, hogy a Vålerenga aktuális csapata sokkal jobb, mint az, amely 2007-ben megnyerte a bajnokságot. Ez azonban nem sokat ért, mivel a Rosenborg önmaga 2007-es színvonalához viszonyítva 2010-ben még jobban teljesített. Az 1961-es gyorskorcsolya-világbajnokságot a 2011-es világbajnokság összes résztvevője megnyerte volna.

E könyv a versenyt mint a természet motorját és hajtóerejét szemléli, és leginkább az emberi életre összpontosít. A természet túlmutat az erkölcsön, amikor pedig az ember gondolatairól és tetteiről van szó, nem lehet nem hozzátenni, hogy azokon felül áll. A versengés viszi előre a világot, de útközben sok életet tönkretesz. Emellett a versenyszellem két közeli rokona az egoizmus és az agresszió, és nyilvánvaló, hogy a világban minden szinten jelen lévő erőszak nagyrészt a versenyben gyökerezik.

Másfelől egyáltalán nem magától értetődő, hogy az ember életében a verseny fontosabb az együttműködésnél. A versengés és az együttműködés, az egyéni stratégiák és a szolidaritás között feszülő ellentét ugyanis vörös fonalként húzódik végig a társadalomelmélet történetén, egészen a szociológia atyjaiig, sőt még korábbig. A versengés és az együttműködés ugyanazon érem két oldala. Az, hogy mit látunk, nagyban attól függ, hogy mit keresünk. Az emberek cselekedetei nem egyértelműek, amint azt az önzésről szóló korábbi könyvünkben bemutattuk:³ nem lehet kijelenteni,

hogyan az emberek vagy önzők, vagy önzetlenek, mivel tetteink gyakran mindkettő magatartás elemeit tartalmazzák. Ugyanígy szemléljük az ember versenyhez való viszonyát is.

Az evolúciós kutatásban jelentős figyelmet szentelnek a verseny és az együttműködés közötti viszonyoknak, jóllehet a verseny szempontja hagyományosan erőteljesebben érvényesült. Ez nemcsak annak köszönhető, hogy az evolúció tanának individualista, versenyalapú értelmezése különösen jól illik a neoliberais korszakhoz, hanem egyszerűen annak is, hogy ez a szempont sok mindenre magyarázatot ad. A természet ugyanis tele van fegyverkezési versenyként jellemezhető versennyel – a versengés nem békés elfoglaltság, és a nem *homo sapiens*nek nevezett fajok között egy sem törődik humanitárius szempontokkal vagy a globális környezeti válsággal. A „természet harmóniája” csupán illúzió.

Az ember kultúrtörténetéből vett erőteljes példa a nemzetközi fegyverkezési verseny, amely feltehetőleg a törzsi háborúból ered. Ezek során a törzs legokosabbjainak egyike rájött, hogy a kövek hajigálásánál jobb módja is van a szomszéd törzs legyőzésének – például az íj és a nyíl –, ami hatalmas fölényt jelentett egészen addig, amíg a szomszéd törzs le nem másolta vagy esetleg nem tökéletesítette a találmányt. És ez így folytatódott. A tiszta hatóerő állítólagos „csúcását” 1961-ben érték el, amikor a Szovjetunió Novaja Zemlja fölött felrobbantotta a „Cár-bombát”, amely a hírek szerint 50 megatonna TNT-nek, a hirosimai bomba több mint 3800-szorosának felelt meg.⁴ Az amerikaiak közvetlenül az iraki háború előtt tesztelték az ugyan hagyományos, ám kiváló hatóerejű „szuperbombát”, avagy „minden bombák anyját”, amellyel figyelmeztetni akarták Szaddám Huszeint, hogy mire számíthat. Noha a hidegháború véget ért, az oroszok nem hagytak fel az amerikaiakkal való vetélkedéssel, és 2007-ben – a korábban

sorsterhessé vált szeptember 11-i dátumot választva – kipróbálták „minden bombák atyját”.

A verseny témájával kapcsolatban némi ódzkodás érezhető az olvasó nyilvánosság részéről, amennyiben a kapitalizmust a legjobb esetben is szükséges rossznak, könyökölésnek és negatív töltetű fogalomnak tekintik, a szolidaritás pedig pozitívan cseng a fülekben. Ugyanakkor a Jante-törvényt⁵ szintén rossz megítélés övezi, azt pedig ritkán jelentik ki kerek pereg, hogy a verseny éppen a törvény ellentéte lenne. Talán ezért létezik a versenynek oly kevés társadalomtudományi szempontú elemzése a gazdasági és szervezéstudományi szakirodalmon kívül. Az antropológusok például (néhány fontos kivétellel, mint amilyen Fredrik Barth) furcsa módon hallgattak a jelenségről. Amikor a sportról írnak, gyakran szemléletesen elemzik szimbolikus jelentőségét és identitásteremtő szerepét, de feltűnően csekély szó esik a gyilkos ösztönről és a győztes mentalitásról. Sverker Sörlinnek a norvég sísztárokról szóló könyve ilyen értelemben kivétel. A korábbi elit sífutó, most eszmetörténész Sörlint lenyűgözik a pályán futó, felajzott alfa-hímek és alfa-nőstények, és egy szemernyit sem moralizál.⁶

Máshogy áll a dolog az evolúcióelméletről szóló, burjánzó könyvdzsungelben, amelyben alaptétel, hogy a természetes szelekció a verseny által valósul meg: a) egyéni verseny által, amelyben az dől el, hogy melyik hím melyik nősténnyel szaporodhat (amennyiben a faj ivarosán szaporodik); b) a fajok között az ökoszisztéma niche-eiért folyó, csoportalapú verseny által; c) alapjában véve pedig a túlélésért és a génszintű terjedésért folytatott versengés révén. Amint már említettük, ha a természet békésnek és harmonikusnak tűnik, annak csak az az oka, hogy a verseny gyakran lassú és szövevényes. Folyamatos és elkeseredett küzdelmet jelent az erdő fái között a fényért, a vízért és az ásványi anyagokért, és

még a legszebb madárdal is a versenyfutás megnyilvánulása, amely-nél a cél az, hogy az adott egyed kicsit hangosabban és jobban énekeljen a többi hímnél, és ne végezze utódok nélkül az evolúció zsákutcájában. Másfelől a biológián belül fokozott figyelem hárul az együttműködésre mint stratégiára, legalábbis korábbi evolúciós gondolkodók, például Alfred Russel Wallace és Peter Kropotkin így vélekedett. A szövetségek kérdése azonban szigorúan véve itt is csak leplezett önzést és magasabb szintű versengést takar.

Matt Ridley *A vörös királynő* című műve az utóbbi évek egyik legjelentősebb könyve az állatvilágban zajló versenyről, és emellett találóan és néhol provokatívan ki-kikacsint a társadalom életére is. Kiindulópontját éppen Lewis Carroll meséje jelenti, amely Alice utazásáról szól a tükör mögötti varázslatos és ijesztő világba.⁷ A könyv a szexként is ismert ivaros szaporodás hosszas dicsérete. Pornográfának nemigen nevezhető, de közvetetten kítűnő érvekkel szolgál azok számára, akik szerint a pornográfia fajunk mélyen gyökerező, örökölt vonásainak autentikus kifejeződése.

Az evolúciós versenyfutással kapcsolatban azonban nem Ridley, hanem az excentrikus és zseniális biológus Leigh Van Valen használta először a vörös királynő fogalmát.⁸ Az egy helyben folyó verseny elve kétségkívül sokakban felmerült már azelőtt is, hogy Van Valen 1973-ban bebiztosította volna helyét a biológusok hírességeinek csarnokában azzal, hogy bevezette a vörös királynő fogalmát az evolúción belüli alapvető elv közös elnevezéseként. Mindenesetre Van Valen volt az, aki ezt általános jelenségként ismertette és találó névvel illette. E könyvben mi ezt *versenyfutásnak* vagy esetleg pontosabban a *futópádon folyó versenyfutásnak* nevezzük, ami kézzelfoghatóbb, mint a kissé titokzatos utalás egy klasszikus angol gyerekkönyvre.